

Міністерство розвитку
громад та територій
України

РАДА
"201"
КОМІТЕТ З ПИТАНЬ ОРГАНІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ,
МІСЦЕВОГО САМОВРІДЦВАННЯ,
РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ТА МИСЛОВИДВАННЯ

ПОЛІСІ-БРІФ

ОБҐРУНТУВАННЯ РЕКОНФІГУРАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ ЗАПОРІЗЬКОЇ, ХАРКІВСЬКОЇ Й ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ У ПОВОЄННИЙ ЧАС

ІННА ЗАБЛОДСЬКА
ІРИНА СТОРОНЯНСЬКА
ДЕНИС ДРОЗДОВ

Дослідження проведене в рамках проекту "Формування концептуальних та правових засад ефективного повоєнного відновлення деокупованих територій України", який підтримується Міжнародним фондом "Відродження". Проект реалізується у співпраці ВГО "Асоціація сприяння самоорганізації населення", ГО "Центр політико-правових реформ", ГО "Громадська ініціатива Луганщини" та ГО "Асоціація "Відродження та Розвиток".

ВСТУП

Адміністративно-територіальний устрій (АТУ) — поділ території країни на окремі частини — адміністративно-територіальні одиниці, в яких утворюються і функціонують органи державної влади та органи місцевого самоврядування. В основі АТУ України знаходяться спроможні територіальні громади — це територіальні громади сіл, селищ, міст, які здатні самостійно або через відповідні органи місцевого самоврядування забезпечити належний рівень надання публічних послуг, зокрема у сфері освіти, культури, охорони здоров'я, соціального захисту, житлово-комунального господарства, з урахуванням кадрових ресурсів, фінансового забезпечення та розвитку інфраструктури відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

Актуальність реконфігурації АТУ Донецької, Запорізької, Луганської, Харківської й Херсонської областей, території яких деокуповані або наразі тимчасово окуповані, обумовлена тим, що ці території найбільше відчули негативні наслідки війни через знищення або пошкодження значної частини виробничої, транспортної, житлової та соціальної інфраструктури, порушення логістичних зв'язків між громадами та обласними центрами, відтік та загибель населення, особливо працездатного, замінування територій, що унеможливило функціонування органів місцевого самоврядування (далі – ОМС) та надання публічних послуг. Ці регіони є прилеглими до кордонів РФ і зон бойових дій, що обумовлює високу ймовірність повторних атак та подальше зниження економічного потенціалу територій через руйнування економічних зв'язків і потребує реконфігурації адміністративно-територіального устрою цих областей з метою забезпечення належного рівня надання публічних послуг, зокрема у сфері освіти, культури, охорони здоров'я, соціального захисту, житлово-комунального господарства у повоєнний час.

У рамках проєкту «Формування концептуальних правових засад інституційного відновлення Донбасу» у співпраці з ВГО «Асоціація сприяння самоорганізації населення», ГО «Центр політико-правових реформ», ГО «Громадська ініціатива Луганщини», ГО «Асоціація «Відродження та Розвиток» за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» у 2023 - 2024 роках було проведено дослідження АТУ Донецької та Луганської областей, в якому обґрунтовано доцільність та сценарії (оптимістичний та песимістичний) реконфігурації АТУ з використанням трьох критеріїв спроможності територіальних громад (на відміну від п'яти унормованих Методикою формування спроможних територіальних громад): чисельність населення, що проживатиме на території; чисельність учнів, що здобуватимуть освіту (онлайн або офлайн) в закладах загальної середньої освіти; частка працездатного населення. При цьому нівелювання фінансових критеріїв обумовлене тим, що територіальні громади, які будуть відновлюватись на зруйнованих та замінованих територіях, навряд чи зможуть самостійно наповнювати місцеві бюджети.

Безперечно, що навіть після завершення бойових дій та звільнення окупованих територій Запорізької, Харківської й Херсонської областей не гарантує повернення всіх мешканців та відновлення чисельності населення громад до довоєнного рівня. Водночас виникне гостра потреба у забезпеченні місцевого населення публічними послугами на теренах цих областей. Тому у цьому дослідженні спробували апробувати описаний підхід до визначення спроможних громад та районів у межах проєкту «Майбутнє українського Сходу» в Запорізькій, Харківській й Херсонській областях, провести оцінювання спроможності громад (районів) станом на 01.01.2022 року і 01.01.2025 року з метою визначення актуальності АТУ та розробки рекомендацій щодо його можливої реконфігурації.

МЕТОДИЧНИЙ ПІДХІД ДО ОБґРУНТУВАННЯ РЕКОНФІГУРАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ ЗАПОРІЗЬКОЇ, ХАРКІВСЬКОЇ ТА ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ У ПОВОЄННИЙ ЧАС

Методичний підхід до обґрунтування реконфігурації АТУ досліджуваних областей у повоєнний час – сукупність послідовних аналітичних дій, які дозволять ідентифікувати релевантні критерії спроможності територіальних громад та районів у повоєнний час з метою розробки рекомендацій щодо можливої реконфігурації АТУ, рис.1.

На першому етапі здійснюється компаративний аналіз спроможності територіальних громад за допомогою п'яти критеріїв, що унормовані Методикою: *чисельність населення, що постійно проживає на території*

спроможної територіальної громади; чисельність учнів, що здобувають освіту в закладах загальної середньої освіти, розташованих на території спроможної територіальної громади; площа території спроможної територіальної громади; індекс податкоспроможності бюджету спроможної територіальної громади; частка місцевих податків та зборів у доходах бюджету спроможної територіальної громади. Для об'єктивної оцінки рівня спроможності територіальних громад використовуються додаткові фінансові показники (7 показників на рисунку).

Оцінку спроможності районів здійснено на підставі відповідності чисельності їх населення стандартам NUTS 3.

На другому етапі консолідуються результати компаративного аналізу спроможності територіальних громад та районів станом на 01.01.2022 року і 01.01.2025 року.

На третьому етапі проводиться комплексна оцінка спроможності територіальних громад за допомогою апробованих трьох критеріїв та за трьома сценаріями. Для підсилення об'єктивності проводиться просторовий аналіз компактності територій територіальних громад, зокрема на предмет відповідності вимогам Методики формування спроможних територіальних громад.

На четвертому етапі ідентифікуються релевантні критерії та розробляються рекомендації можливої моделі реконфігурації АТУ.

КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ СПРОМОЖНОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД ТА ОПТИМАЛЬНОСТІ РАЙОНІВ СТАНОМ НА 01.01.2022 РОКУ І 01.01.2025 РОКУ

Компаративний аналіз спроможності територіальних громад станом на 01.01.2022 року Запорізької, Харківської та Херсонської областей відповідно до критеріїв Методики формування спроможних територіальних громад (до повномасштабної війни) дозволив визначити три типи громад:

- спроможні територіальні громади (СП) — ті, які відповідають усім критеріям Методики,
- неспроможні територіальні громади або територіальні громади з низьким рівнем спроможності (НСП) — ті, які не відповідають одному і більше критеріїв або відповідають критеріям низького рівня спроможності,
- контроверсійні територіальні громади (КСП) — ті, які знаходяться на межі між спроможними й неспроможними територіальними громадами.

Для об'єктивізації рівня спроможності використано додаткові фінансові показники (власні доходи, частка власних доходів у доходах бюджетів, податкові та неподаткові надходження, доходи від операцій з капіталом, офіційні трансферти, цільові фонди й видатки).

За результатами аналізу до повномасштабної війни (станом на 01.01.2022 року) в досліджуваних областях було ідентифіковано: у Харківській області — 33 НСП із 56 громад (або 59 %), у Запорізькій — 41 НСП із 67 громад (або 64 %), у Херсонській — 25 НСП із 49 громад (або 51 %).

Щодо районів, то стандарту рівня NUTS 3 (чисельність населення від 150 000 до 800 000 осіб) відповідали лише 8 районів Харківської, Запорізької та Херсонської областей (менше половини загальної кількості районів). Водночас чисельність населення Запорізького району Запорізької області та Харківського району Харківської області закономірно перевищувала 800 000 осіб, оскільки самі міста Запоріжжя і Харків мають більше населення, а у Берестинському, Богодухівському, Куп'янському, Бериславському, Генічеському, Скадовському районах була меншою 150 000 осіб. Що загалом свідчить про неоптимальну конфігурацію районного рівня АТУ цих областей.

Процеси вимушеної міграції з огляду на війну призвели до суттєвих втрат населення в усіх трьох областях — у Херсонській області в усіх районах спостерігається зменшення чисельності населення, у Запорізькій — винятком є лише Запорізький район (територія якого не зазнала окупації), у Харківській області наближення лінії фронту спричинило вимушене переміщення у більш безпечні райони — Богодухівський, Берестинський, Лозівський, в яких відбулось збільшення населення, на відміну від інших районів області.

Станом на 01.01.2025 року, Запорізький район (929 686 осіб), у Запорізькій області та Харківський район (1 545 824 осіб) у Харківській області мають населення понад 800 000 осіб, тоді як кількість районів з чисельністю населення менше ніж 150 000 осіб збільшилась з 6 до 7 районів.

- у Запорізькій області Василівський та Пологи́вський райони мають чисельність населення менше ніж 150 000 осіб;
- у Харківській області станом на 1.01.2022 року було 3 райони з чисельністю населення менше ніж 150 000 осіб — Берестинський, Богодухівський, Куп'янський. Станом на 01.01.2025 року чисельність населення у Богодухівському районі перевищила 150 000 осіб;
- у Херсонській області 3 райони — Бериславський, Генічеський, Скадовський — мають чисельність населення менше ніж 150 000 осіб.

Оцінку спроможності територіальних громад станом на 01.01.2025 року також було проведено за критеріями Методики формування спроможних територіальних громад.

Отже, станом на 01.01.2025 року ідентифіковано: у Харківській — 15 спроможних громад із 56 громад (або 27 %), у Запорізькій — 3 громади із 67 (або 5 %), у Херсонській — не ідентифіковано жодної спроможної громади із 49 громад. Зазначене однозначно обґрунтовує необхідність реконфігурації АТУ у повоєнний час. Проте слід зауважити, що попри військові дії у Харківській області кожна третя громада є спроможною, що доводить доцільність застосування фінансових показників для обґрунтування критеріїв спроможності територіальних громад в контексті повоєнної реконфігурації АТУ. Підтвердження цих висновків доводять результати аналізу фінансових показників спроможності територіальних громад в динаміці за 2021-2024 роки.

ОЦІНКА СПРОМОЖНОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД ЗА АПРОБОВАНОЮ МЕТОДИКОЮ СТАНОМ НА 01.01.2025 РОКУ

Для подальшої оцінки спроможності територіальних громад застосовано методичний підхід, який було сформовано та апробовано для формування можливої моделі АТУ для Донецької та Луганської областей. Для оцінки спроможності громад використовуємо такі критерії: *чисельність населення, чисельність учнів, що здобувають освіту в закладах ЗСО територіальної громади (у нашому випадку за 2023/2024 навчальний рік), частка працездатного населення, яке буде мешкати в громаді (сценарії – песимістичний — I (30%), реалістичний — II (30-70 %), оптимістичний — III (понад 70%))*.

Зважаючи на те, що основу кожної громади повинно формувати населення працездатного віку, для оцінки спроможності громади також включено критерій мінімальної чисельності працездатного населення, яке проживає на її території. Слід зауважити, що чисельність працездатного населення, яка буде мешкати на території однієї громади в Запорізькій, Харківській та Херсонській областях у повоєнний час не може бути менше ніж 2023 осіб, тому що станом на 1.01.2022 року частка працездатного населення в Україні в середньому складала 67,43%. Тобто 67,43% від 3000 осіб (мінімально допустима чисельність громади) дорівнює 2023 особи. А відтак, доречно вважати нижньою межею чисельності працездатного населення, яке зможе забезпечити надання публічних послуг - 2023 особи при мінімально допустимій чисельності населення громади – 3000 осіб.

Переважаючі в громаді мешканців непрацездатного віку може спричинити, з одного боку, виникнення проблем із розвитком економіки в частині наявності трудового ресурсу, з іншого — ОМС не зможуть забезпечити належний рівень надання публічних послуг, зокрема у сфері освіти, культури, охорони здоров'я, соціального захисту, житлово-комунального господарства, з урахуванням кадрових ресурсів, фінансового забезпечення та розвитку інфраструктури. Тому, за умов відсутності достатньої чисельності населення працездатного віку, немає сенсу залишати таку територіальну громаду як адміністративно-територіальну одиницю.

Здійснено розрахунки потенційної чисельності працездатного населення у територіальних громадах у повоєнний час за трьома сценаріями: песимістичний сценарій передбачає, що чисельність працездатного населення, яке мешкає в громаді складає 30%, реалістичний сценарій - 30-70 %, в середньому 50%, оптимістичний сценарій — понад 70%.

Необхідність врахування різних сценаріїв щодо чисельності населення громад обумовлена тим, що важко передбачити, коли будуть деокуповані території та в якому стані вони будуть знаходитися (мінування територій, руйнування інфраструктури та житлового фонду тощо) та бажання людей повертатися на ці території.

Проведений аналіз довів, що серед 172 громад трьох областей реконфігурації потребують 37 територіальних громад, тоді як інші – 135 можуть залишитися адміністративно-адміністративними одиницями за того чи іншого сценарію. Зокрема 94 територіальних громади з яких можуть залишитися без змін за реалізації будь-якого сценарію.

Аналіз цих трьох сценаріїв довів, що для оцінювання спроможності територіальних громад в регіонах, які були деокуповані та постраждали через військові дії доречно використовувати такі критерії: *чисельність населення, чисельність учнів, що здобувають освіту в закладах ЗСО, розташованих на території територіальної громади, частка працездатного населення, яке мешкає в громаді, не може бути менш як 50% (оптимістичний та реалістичний сценарії)*.

Такий підхід, який передбачає нівелювання фінансових показників, було обрано тому, що для відновлення та розвитку територіальних громад цих регіонів у повоєнний період первинним завданням буде не наповнення місцевого бюджету власними доходами, а відновлення життєдіяльності громад, зокрема в частині функціонування системи публічних послуг, яка б відповідала потребам мешканців цих громад. Фінансове забезпечення та розвиток інфраструктури в фінансово неспроможних територіальних громадах через мілітарний вплив має взяти на себе держава.

ОЦІНКА СПРОМОЖНОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ СТАНOM НА 01.01.2025 РОКУ

Як було доведено вище, особливої уваги в контексті оцінювання спроможності територіальних громад потребують саме громади Харківської області. За результатами аналізу фінансових показників в динаміці (2021 – 2024 роки), можна стверджувати, що навіть у час війни кожна третя громада демонструє позитивні тенденції, що доводить їх життєздатність. Тому недоцільним є віднесення Харківської області до пулу регіонів, де застосовуються критерії оцінки спроможності територіальних громад задля реконфігурації АТУ без фінансових показників.

Водночас проведена оцінка спроможності територіальних громад Харківської області за критеріями спроможності відповідно до чинної Методики формування спроможних територіальних громад дає підстави говорити про нерелевантність фінансових критеріїв зазначеної Методики у сучасних умовах та необхідність їх корегування. Мова йде зокрема про індекс податкоспроможності територіальних громад та частку місцевих податків та зборів у доходах місцевих бюджетів відповідних територіальних громад.

Щодо індексу податкоспроможності. Даний індекс визначається як співвідношення надходжень ПДФО на одного жителя по відповідному бюджету до аналогічного показника по Україні. Тобто до уваги беруться виключно доходи від ПДФО та не враховуються інші податкові доходи, зокрема рентні платежі, неподаткові доходи тощо. Зауважимо, що частка ПДФО у власних доходах місцевих бюджетів у 2024 році в Україні склала лише 52,5%.

Щодо частки доходів місцевих податків і зборів у доходах бюджету громади. Тут дискусійним є радше нижній поріг спроможності, який становить 20%. Слід врахувати, що в Україні у 2024 році частка місцевих податків і зборів у сукупних доходах місцевих бюджетів загалом склала 24,5%, тому 20% поріг є неподоланим для більшості громад. Так, у Харківській області 41 із 56 громад має частку місцевих податків і зборів нижчу 20%.

Зважаючи на зазначене, доцільною є заміна цих критеріїв на такі – частка власних доходів бюджетів територіальних громад та частка базової дотації у доходах бюджетів територіальних громад. Перший критерій дозволить врахувати загальний обсяг власних доходів громад. Другий критерій відображає залежність місцевого бюджету від базової дотації. Якщо базова дотація до місцевого бюджету становить понад 20% (у 2024 році частка базової дотації у доходах місцевих бюджетів України склала загалом 27,7%), на нашу думку, такий територіальній громаді складно без допомоги держави виконувати власні повноваження.

Для подальшого обґрунтування рекомендацій щодо реконфігурації АТУ проведено просторовий аналіз, який передбачає оцінювання територіальних громад та районів з погляду оптимальності мереж соціальної інфраструктури, доступності публічних послуг у відповідних сферах тощо, які унормовані законодавством України.

ПРОСТОРОВА ОЦІНКА СПРОМОЖНОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД ЗАПОРІЗЬКОЇ, ХАРКІВСЬКОЇ ТА ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ

Просторова оцінка спроможності територіальних громад була проведена за такими критеріями: кількості населених пунктів в територіальній громаді, кількість центрів тяжіння (моно- чи полі центричність), віддаленості населених пунктів від центру громади понад 20 км, конфігурацію меж громади – правильні (компактні, видовжені, зіркоподібні), неправильні (серпоподібні), наявності анклавів/ексклавів, особливостей меж громади, природних чинників (гір, річок, лісів, болота тощо), транспортних та інфраструктурних чинників (доріг, мостів) тощо, але без врахування обсягів та дислокації об'єктів зруйнованої інфраструктури.

Проведення просторового аналізу територіальних громад Харківської, Запорізької та Херсонської областей дозволило розробити рекомендації для кожної територіальної громади щодо *можливої просторової оптимізації або реконфігурації, а також пропозиції зі створення нових територіальних громад*. Просторовий аналіз показників районів став підґрунтям для розробки рекомендацій щодо зміни чисельності населення, площі, переліку та кількості територіальних громад, які входять до районів цих областей.

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Проведене аналітичне дослідження підтвердило необхідність реконфігурації АТУ досліджуваних областей у повоєнний час. Значні руйнування, депопуляція, зміни у фінансовій спроможності територіальних громад та потреба у відновленні базових послуг вимагають перегляду існуючого адміністративно-територіального устрою на районному та базовому рівнях. Компаративний аналіз вказує на низку помилок при формуванні сучасної конфігурації АТУ. Ці деструкції лише поглибились в умовах розгортання повномасштабної війни через відтік населення, руйнування інфраструктури, знищення економічного потенціалу тощо.

Доведено, що критерії діючої Методики формування спроможних територіальних громад не можуть застосовуватись при формуванні можливої моделі реконфігурації АТУ Запорізької, Харківської та Херсонської областей (як і Донецької та Луганської, що доведено у попередньому дослідженні). Результати комплексної оцінки спроможності територіальних громад (районів) Запорізької, Харківської та Херсонської областей свідчать про доцільність використання методичного підходу, який було розроблено для Донецької та Луганської областей, який ґрунтується на розрахунку чисельності мешканців та учнів, що здобувають освіту в закладах ЗСО, розташованих на території територіальної громади, а також моделюванні потенційної чисельності працездатного населення у громадах у повоєнний період.

Зважаючи на відмінності у розвитку територіальних громад Харківської області в умовах воєнного стану, рекомендовано для оцінки їх спроможності використовувати також фінансові критерії, зокрема частку власних доходів бюджетів територіальних громад та частку базової дотації у доходах бюджетів територіальних громад. Зазначені критерії рекомендуються до використання для оцінки спроможності територіальних громад усіх регіонів України. За результатами оцінки у Харківській області лише шість територіальних громад можна вважати оптимальними, тоді як інші – 50 потребують просторової оптимізації або реконфігурації. У Запорізькій та Херсонській областях лише 6 територіальних громад можна вважати спроможними АТО. Тоді як інші – 110 – потребують просторової оптимізації або реконфігурації.

Загалом проведений аналіз спроможності територіальних громад досліджуваних областей за допомогою трьох критеріїв дозволив визначити такі варіанти рекомендацій за умов реалізації оптимістичного та реалістичного сценаріїв розвитку: територіальна громада може залишатися адміністративно-територіальною одиницею без змін (АТО); територіальна громада може бути АТО за умов реалізації оптимістичного або реалістичного сценарію; територіальна громада може бути АТО тільки за умов реалізації оптимістичного сценарію; територіальна громада потребує реконфігурації.

Просторовий аналіз спроможності територіальних громад дозволив обґрунтувати рекомендації щодо просторової оптимізації територіальних громад, зокрема: залишити територіальну громаду без змін як оптимальну; провести просторову оптимізацію; здійснити просторову реконфігурацію через невідповідність вимогам чинного законодавства; створити нову територіальну громаду. Реконфігурація територіальної громади може відбуватися шляхом приєднання всієї громади до сусідньої або її частини. Можлива реконфігурація АТУ Запорізької, Харківської й Херсонської областей за оптимістичним та песимістичним сценаріями приведена в Матриці (станом на 01.01.2025 року).

МАТРИЦЯ МОЖЛИВОЇ РЕКОНФІГУРАЦІЇ АТУ ЗАПОРІЗЬКОЇ, ХАРКІВСЬКОЇ Й ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ У ПОВОЄННИЙ ЧАС

Області	Харківська		Запорізька		Херсонська	
	Громад	Районів	Громад	Районів	Громад	Районів
Чинний АТУ	56	7	67	5	49	5
<i>Рекомендації щодо реконфігурації АТУ у повоєнний час за оптимістичним сценарієм</i>						
Оптимальні громади	6		5		1	
Рекомендується просторова оптимізація	37		38		40	
Рекомендується реконфігурація	13		24		8	
Рекомендується створення нової громади	2		0	5	3	4
Реконфігурований АТУ	45	7	43	5	44	4
<i>Рекомендації щодо реконфігурації АТУ у повоєнний час за песимістичним сценарієм</i>						
Оптимальні громади	6		5		1	
Рекомендується просторова оптимізація	37		37		31	
Рекомендується реконфігурація	13		25		17	
Рекомендується створення нової громади	2	7	0	5	2	4
Реконфігурований АТУ	45	6	42	3	34	4

Проведені аналітичні дослідження та розроблені рекомендації щодо просторової оптимізації або реконфігурації територіальних громад та районів за двома сценаріями є підґрунтям для реконфігурації АТУ Запорізької, Харківської та Херсонської областей та можуть бути використані ОМС для просторового розвитку громад у повоєнний час з урахуванням економічних, соціальних і екологічних наслідків війни.

ПРО ПРОЄКТ

Проект “Формування концептуальних та правових засад для ефективного відновлення деокупованих територій України” підтримується Міжнародним фондом “Відродження”. Усі заходи проекту реалізуються у співпраці ВГО “Асоціація сприяння самоорганізації населення”, ГО “Центр політико-правових реформ”, ГО “Громадська ініціатива Луганщини” та ГО “Асоціація “Відродження та Розвиток”

Проект покликаний сприяти розбудові інституційної спроможності місцевої публічної адміністрації забезпечувати ефективне повоєнне відновлення деокупованих територій України.

Ця мета досягатиметься через:

- переосмислення комплексу викликів для інституційного відновлення на деокупованих територіях (шляхом масштабування проведених раніше аналітичних досліджень щодо Донеччини й Луганщини на інші регіони України);
- розробку та адвокатування чіткої моделі (або кількох моделей) перехідного врядування на деокупованих територіях;
- сприяння залученню громадського суспільства до процесів відновлення та реінтеграції цих територій.

Для того, щоб дізнатись більше про дослідження та ознайомитись із його повною версією перейдіть за QR кодом або ж відвідайте сайт

<https://www.future-east.org>

Для зворотного зв'язку чи коментарів просимо звертатися на e-mail - samoorg@ukr.net.